

INHOUDSOPGAVE

Deel 1: Van eigenwijs Rooms jongetje tot naarstig zoeker

Inleiding	13
Hoofdstuk 1 Dat naadloos op de inleiding aansluit, en waarin ik de eerste ontdekkingen doe omtrent de mens als ‘historisch wezen’	18
Hoofdstuk 2: Het leerhuis	24
Hoofdstuk 3: de mens als ‘historisch wezen’ II of: ‘de verlichting’ is ook een fase	35
Hoofdstuk 4: Hoe verlicht is de verlichting?	42
Hoofdstuk 5: Nog een lesje van de geschiedenis: oorlogen zijn vaak niet wat ze lijken, maar ze gaan altijd over macht.	48
Hoofdstuk 6: waarom waren wetenschappers in de tijd van de verlichting meer dan voorheen uit op zekerheid?	58
Hoofdstuk 7: terug naar de Bijbel. De H. schrift alleen, of ook de traditie? Er is alleen maar traditie!	61
Hoofdstuk 8: De situatie in Palestina ten tijde van Jezus De Sadduceeën De Farizeeën De Zeloten	79

De Essenen
De Herodianen
De Chassidim
De bezetters: de Romeinen

Hoofdstuk 9: Jezus leer: nieuw of niet nieuw?	89
Hoofdstuk 10: De verschillen tussen de evangelies	99
Hoofdstuk 11: Waarom is Jezus volgens de evangelisten gestorven? Was het een idee van een lijdende Messias echt onbekend?	108
Hoofdstuk 12: Geloofstraditie of doe-traditie. Omgekeerd gezegd: met moraal meer mens. En niet te vergeten: het gebed.	116
Hoofdstuk 13: god is (niet) dood	135
Hoofdstuk 14: een paar conclusies, een beetje willekeurig	148

Deel 2: De kracht en warmte van kaarslicht

Voorwoord	157
Inleiding	160
Hoofdstuk 1: De geschiedenis en het wezenlijk belang van het zgn. 'oude testament'	164

Hoofdstuk 2 De wezenlijke betekenis van het zgn. ‘oude testament’, de geschiedenis en de indeling ervan (de canon)	167
Hoofdstuk 3: De vroege profeten 1 Waarom 3 canons? De apocriefe of deuterocanonieke boeken	178
Hoofdstuk 4: meer over de Thora, (de schriftelijke en de mondelinge) en over de Talmoad	184
Hoofdstuk 5: De vroege profeten 2	212
Hoofdstuk 6: De latere profeten en de geschiedenis van het profetisme in Israël en Juda	220
Het boek Jesaja	
De profeet Jeremia	
De profeet Ezechiël	
De profeet Hosea	
De profeet Amos	
Hoofdstuk 7: De geschriften	252
Het boek Ruth	
Het boek Esther	
Het boek Job	
De psalmen	
Hoofdstuk 8: En hoe zit het nu met ‘het vele geweld’ in de Tenach? Of hoe redelijk zijn we nu eigenlijk?	274
Hoofdstuk 9: Het nieuwe testament is evenmin geschied- schrijving als de Tenach en de datering van de boeken is ook maar beperkt mogelijk.	284

Hoofdstuk 10: Geen tegenstelling tussen Tenach en het Nieuwe Testament	290
Hoofdstuk 11: Hoe is het optreden van Jezus gevallen en hoe nieuw was het?	295
Literatuurlijst	305
Adressen	310

DEEL EEN

VAN EIGENWIJS ROOMS JONGETJE
TOT NAARSTIG ZOEKER

*We think our fathers fools, so wise we grow;
Our wiser sons no doubt will think us so.*

Alexander Pope (1688-1744)

INLEIDING

De vertaling van nevenstaand motto luidt: 'We vinden onze vaders dwazen, zo wijs worden wij; onze nog wijzere zonen zullen ongetwijfeld van ons het zelfde denken'. Het komt van een schrijver die ongetwijfeld bij de zogenaamde 'Verlichting' hoort. Toch heb ik in deze uitspraak een flink deel van mijn argumenten tegen deze stroming gevonden. Maar laat ik bij het begin beginnen.

Het dorp waar ik geboren ben had indertijd, rond 1930, drieduizend inwoners, voor 98% rooms katholiek. Daardoor heb ik de hoogtijdagen van het 'rijke roomse leven' nog bewust meegemaakt, d.w.z. de tijd dat de kerk met haar voorschriften en feest- en boete dagen een machtige sociale factor was en dat de pastoor een dikke vinger in de pap had bij alles wat er lokaal speelde en zelfs ingreep in het persoonlijk leven van de gelovigen.

Toch heb ik noch in mijn kindertijd, noch in mijn puberteit, noch vele jaren daarna, ooit echt ergens aan gestoord of geërgerd. Ik voelde me zelfs als een vis in het water en dat had o.m. te maken met de volgende omstandigheden.

Om te beginnen heeft een lagere school kind weinig of geen benul van wat voor vingers dan ook in wat voor pap dan ook; daar is het nog te naïef voor. Ten tweede zullen mijn ouders, volgens goed gebruik van die dagen, hebben geprobeerd mij allerlei dingen, kerkelijke en niet-kerkelijke, die 'niet voor kinderen' waren, uit de neus te houden.

(Hoewel: Achteraf ben ik er van overtuigd geraakt, dat ze bewust bepaalde dingen wel en andere zaken niet met ons bespraken, in het kader van hun pogingen om ons een religieuze houding bij te brengen, zonder dat we aan de leiband van de pastorie

gingen lopen. Ik kan me n.l. nog goed herinneren, dat mijn moeder bij vragen van onze kant af en toe zei: 'Dat kun je nu nog niet begrijpen. Dat wordt je later wel duidelijk'. Of: 'Dat zal ik je later wel eens vertellen'.)

Ten tweede: Mijn ouders waren zeer gelovig en leefden er ook naar. Ze straalden uit dat allerlei voorschriften, zoals die over de zondagsmis, geregelde biecht, vasten, etc., eigenlijk overbodig hoorden te zijn, d.w.z. die voorschriften! Die dingen deed je toch vanzelf? Ze vonden m.a.w. die dingen wel noodzakelijk, maar niet de kern. Ook een zaak als de doordeweekse schoolmis kon op hun sympathie rekenen, maar ze waren er niet op uit om ons hierin duidelijk testuren. Voor het vasten, minder eten in de veertig dagen voor Pasen, gold min of meer hetzelfde. Dat was verplicht voor volwassenen vanaf 21 jaar en sprak dus vanzelf, maar wat veel kinderen deden, n.l. alle snoepjes en koekjes die ze kregen bewaren in hun 'vasseltrommel', ook dat was mooi en goed, maar niet wezenlijk. Anders gezegd: De wekelijkse kerkgang en de dagelijkse tocht naar school waren beide even noodzakelijk als vanzelfsprekend, maar waren niet meer dan een middel tot een doel.

Kortom: Elkaar helpen, vooral als het moeilijker werd, was het belangrijkste. Dat laatste vonden ze ook het wezenlijke om door te geven aan hun kinderen, plus een zo onafhankelijk mogelijke houding ten opzichte van de clerus.

Een voorbeeld van dat helpen: Mijn moeder had een ongetrouwde tante in Den Haag en in 1941 verordonneerde de Duitse bezetter plotseling dat alle bejaarden, tante was 70, de stad moesten verlaten. Nu waren er familieleden die meer in aanmerking kwamen om haar in huis te nemen, omdat zij kinderloos waren, maar mijn moeder, die in die tijd vier kinderen tussen zes en twaalf jaar had, heeft haar tot haar dood,

eind 1945, verzorgd. En dat hield ook in dat, toen zij, tante dus, steeds slechter ter been werd, haar maaltijden op haar kamer gebracht kreeg en door mijn moeder met veel tact en geduld tijdens de talrijke, angstige, nachtelijke luchtalarmen naar de kelder werd geloodst.

Ten derde: Mijn ouders maakten mij al heel jong het verschil duidelijk tussen Jezus en de menselijke zwakheden van zijn grondpersoneel. En in dit verband staat me het volgende incident van kort na de oorlog nog helder voor de geest. (Toen was ik al volop in mijn tienertijd). Na vijf jaar bezetting en spanning, na vijf jaar allerlei kleine en grotere genoegens te hebben te hebben opgegeven, na vijf jaar vrijwel zonder pret of ontspanning vond men dat er een heleboel viel in te halen. Café-, bioskoop- en theaterbezoek namen enorm toe en dansclubjes schoten als paddenstoelen uit de grond. Die laatste waren op de eerste plaats voor de jongelui, maar op een gegeven moment vond een aantal echtparen, dat ze ook een oorlog achter de rug hadden en richtten een eigen dansclub op. Dat was heel gezellig, maar niet zo bar lang. Op een zondag deelde de pastoor vanaf de preekstoel mee, dat dansclubjes voor gehuwden hem ongewenst leken, in verband met de risico's voor de huwelijkstrouw. Even leek het, alsof men het niet helemaal begrepen had, maar na een tijdje was het groepje geruisloos verdwenen.

Hoewel we bij ons thuis vonden, dat de pastoor 'een punt' had, hadden we toch onze bezwaren tegen deze aanpak. Wat mijzelf betreft: Ik was me er scherp van bewust, dat de pastoor 'Onze Lieve Heer niet was'.

Goed, ik hoop dat het min of meer duidelijk is, hoe ik tegen het einde van de oorlog toegerust was voor het gymnasium. Dat was een openbare school in een wat grotere naburige plaats en de keuze voor deze instelling, zo gemakkelijk gemaakt,

betekende een ware cultuurschok voor mij, want de vrijheid en de verdraagzaamheid die op dit instituut zo hoog in het vaandel heetten te staan, betekenden dat je van alles mocht zijn als het maar niet 'rooms' was. De oorzaak van deze afwijzende houding was bij een groot aantal medeleerlingen (en leraren) pure afkeer, bij sommigen ook alleen maar onwetendheid, maar bij de meesten natuurlijk een combinatie van de twee.

Een aantal stelde echter af en toe echt wel serieuze vragen, maar anderen, de meest 'fijnen' (= orthodoxen) en de meest liberalen hielden de kaken stijf op elkaar. En ook degenen die wel geïnteresseerd waren bleken diep in hun hart nog angst te hebben dat wij, 'roomsen', uiteindelijk de macht wilden overnemen en het leven voor hen dan behoorlijk zuur zouden maken en zeiden dat ook. Het klinkt misschien gek, maar ik moet tegenwoordig soms echt denken aan deze tijd, als er weer eens iemand roept dat, de moslims hier de boel willen overnemen. De lezer moet hierbij beseffen, dat katholieken, protestanten en 'anderen' ieder in een soort getto leefden en weinig of geen contact hadden met mensen buiten de eigen groep en, zoals iedereen weet, maakt onbekend onbemind. Ook de overheid had sinds de Reformatie haar best gedaan om de 'roomsen' buiten overheidsfuncties te houden en hun godsdienstoefeningen slechts oogluikend toe te staan. Dat had de scheiding van de diverse bevolkingsgroepen ook niet weinig versterkt. Men sprak in de vijftiger jaren nog steeds van 'de drie zuilen' en van onze 'verzuilde' maatschappij als iets vanzelfsprekends. We leven in onze tijd duidelijk weer in een verzuilde maatschappij: moslims, niet-moslims en vluchtelingen. En we zijn door de bank genomen net zo weinig bereid om die anderen serieus te nemen. Wat dat betreft schijnt de geschiedenis zich altijd te moeten herhalen.

Op de een of andere manier zijn er toch, tussen de middag, regelmatige gesprekken gekomen met drie klasgenoten. Dat waren aanstaande theologen en, net als ik, overblijvers, (d.w.z. we gebruikten alle drie de lunch op school.) Dat ging eerst absoluut niet van een leien dakje, want wat wilden we eigenlijk? We wilden ons gelijk halen! Alleen de ander overtuigen! Ik heb mezelf in het begin vaak verbaasd over het onbegrip van mijn gesprekspartners, maar ik was in die tijd ongetwijfeld even weinig open als zij. Toch moet er ons langzaam een soort licht zijn opgegaan, zodat onze lunchgesprekken toenamen in aantal en diepgang.

HOOFDSTUK I

DAT NAADLOOS OP DE INLEIDING AANLUIT, EN WAARIN IK DE EERSTE ONTDEKKINGEN DOE OMTRENT DE MENS ALS 'HISTORISCH WEZEN'.

Na mijn eindexamen ging ik in Amsterdam studeren. Mijn studie, Engelse Taal- en Letterkunde, bracht met zich mee, dat ik vrij veel oude teksten moest lezen en dan bedoel ik echt oud, uit de tijd tussen 800 en 1000 en een nog groter aantal uit de 14^e en 15^e eeuw. Dat waren bijna allemaal godsdienstige teksten, navertelde Bijbelverhalen, heiligenlegenden, maar ook toneelstukken over het leven van Jezus. Deze laatste werden mysteriespelen genoemd.

Wie zich nog iets van zijn eigen middelbareschooltijd herinnert, weet misschien, dat dit voor de Nederlandse literatuur ook geldt. Maar toen we deze verhalen en toneelwerken gingen bespreken, gebeurde dat uiteraard aanzienlijk diepgaander dan op het gym en na verloop van tijd kwam de geest van het middeleeuwse christendom me steeds primitiever voor. In mijn beleving bestond het voor een belangrijk deel uit bijgeloof. In de Engelse literatuur is er in de 14^e eeuw bovendien al een zeer belangrijk auteur van zgn. wereldlijke verhalen, n.l. Geoffrey Chaucer, en met hoeveel vaart, humor en vooral psychologisch inzicht ook geschreven, ademen deze dezelfde primitieve religieuze sfeer. De kern van het geloof leek wel te bestaan uit pelgrimages en wonderverhalen over genezingen, relieken, heilige bronnen en meer van dat soort dingen. Hetzelfde gold voor de (medische) wetenschap. Die bestond voor een belangrijk deel hierin dat er wonderdoende watertjes of relikwieën bij de patiënt in bed gelegd werden, en wat er in oude boeken als geneeskrachtig werd aanbevolen,

werd zonder meer geloofd; ja, hoe ouder de bron, hoe vaster het geloof.

Mede hierdoor gaven gesprekken met protestante medestudenten me steeds meer de indruk dat mijn katholicisme in veel opzichten dichter stond bij het moderne protestantisme dan bij het katholicisme van de middeleeuwen. Toch wordt aan het moderne katholicisme door buitenstaanders nogal eens dezelfde middeleeuwse mentaliteit toegedicht. Zodoende kon ik me steeds meer inleven in de mentaliteit en de angsten van mijn gesprekspartners, ook in de twijfels van mijn medeleerlingen uit mijn middelbareschooltijd.

Langzaam maar zeker groeide in mij de vraag, of niet veel van het geloof, maar in ieder geval van de uitleg, van de beleving en de sfeer wordt bepaald door de tijdgeest en de cultuur. En wie weet, misschien kunnen in de loop van de eeuwen taal en cultuur zo veranderen, dat dogma's opnieuw geformuleerd moeten worden. Al die uitspraken zijn tenslotte ook maar mensenwerk.

Joden zijn wat dat betreft heel principieel: Die zeggen dat iedere generatie de Bijbeluitleg opnieuw onder woorden moet brengen, omdat de omstandigheden wellicht zijn veranderd. Zolang de maatschappelijke veranderingen langzaam gaan en de godsdienstkennis onder het volk gering is, 'schuurt' dat niet meteen en kan de goegemeente het nog wel bijbenen, maar zo gauw de ontwikkelingen sneller gaan, zoals in de Renaissance (16^e eeuw), in de tijd van de Verlichting (18^e eeuw) en in onze tijd komen er spanningen. Dit alles beseffend kon ik in de jaren vijftig, toen de grote uittocht uit de kerken begon, nog goed met mijn geloof uit de voeten. Ik had geen enkele behoefte mij bij de kerkverlaters aan te sluiten. Mijn geloof was iets van mijzelf en ik voelde me op geen enkele manier onder druk gezet. Je hoort wel eens mensen zeggen: 'Het was allemaal heel mooi en ik ben zelfs jaren misdienaar geweest, maar op die en die dag

zag ik opeens, dat het maar onzin was en toen was het over en uit. Ik heb zelf ook wel van die ervaringen gehad, maar bij mij werkt dat niet zo. Het geloof hing bij mij kennelijk niet aan een enkel (zijden?) draadje en was me klaarblijkelijk te dierbaar om zomaar op te geven.

Toen er zo'n tien jaar later toch serieuze twijfels bij mij opkwamen hadden die andere oorzaken. Welke?

Ik heb altijd het gevoel gehad dat de God van mijn geloof te maken had met rechtvaardigheid, (of beter gezegd met gerechtigheid, wat iets anders is). Gerechtigheid is een rijker, voller en warmer begrip. Het heeft niet zozeer te maken met afwegen en meten en dan op grond daarvan een oordeel vellen. Het heeft ook niet op de eerste plaats te maken met een rechtbank, straf en aanverwante zaken, maar het heeft te maken met een situatie (die we nooit zullen bereiken), waarin we allemaal krijgen waar we recht op hebben en waarin we ook allen 'tot ons recht' komen. Zoals gezegd: Die situatie zullen we nooit bereiken en dat betekent, dat er altijd werk aan de winkel blijft. We zullen nooit achterover kunnen leunen en op onze lauweren rusten. Want hoe dichter we ons ideaal benaderen, hoe harder we moeten werken om te houden wat we hebben. Zoals ik het nu zie heb ik te lang op een ietwat naïeve manier het idee gehad, dat God het goede loont en het kwade straft, zoals in de catechismus staat en dat ieder dus maar het goede moest doen. Dan zou er vanzelf een betere wereld komen.

Mijn nieuwe twijfels waren het gevolg van een soort slijtageproces. Door de vele boeken die ik las over historische onderwerpen, zoals de activiteiten van de Romeinse keizer Constantijn (306-337) en zijn bemoeienissen met het Concilie van Nicea (325), dat ging over de vraag: 'Is Jezus nu God of mens, of allebei?' boeken over de kruistochten en andere misbruiken in de kerk, over sociale kwesties, waarin de houding van de kerk ronduit misdadig was, kon ik mijn oude

onderscheid tussen Jezus en zijn loopjongens op de duur steeds moeilijker volhouden.

Waarschijnlijk is bovengenoemd slijtageproces begonnen tijdens de lectuur van Dr. Aalders' boek 'De Grote Vergissing', want rond 1970 was Constantijn voor velen en ook voor mij de grote bevorderaar van het christendom en vredestichter in het Romeinse Rijk, die als het ware door God zelf gezonden was. Ik zelf had overigens wel mijn twijfels of iemand wel tegelijk God en mens kon zijn. Daarop kreeg ik geen bevredigend antwoord, al sprak het concilie inderdaad uit dat Jezus zowel God als mens was maar ik leerde wel iets anders. Deze keizer, waar we allemaal zo'n bewondering voor hadden, is pas op zijn sterfbed christen geworden en zijn belangstelling voor deze nieuwe religie was vrijwel zuiver politiek. Want het Romeinse Rijk verkeerde in zijn dagen al een eeuw in een crisis. De machthebbers hadden steeds meer moeite om het inwendig verdeelde rijk bij elkaar te houden en kregen daardoor ook steeds meer aanvallen van buitenaf te verduren. Een belangrijke bron van de binnenlandse onrust waren volgens de heidense bestuurders de christenen, die geen offers voor het beeld van de keizer wilden brengen en daarmee de verdenking op zich laadden, niet loyaal te zijn. Voor de Romeinse ambtenaren waren ze daardoor automatisch verdacht, want politiek en religie waren een pot nat in die dagen en als er een ding was waar Romeinen een hartgrondige hekel aan hadden dan was dat 'nieuwlichterij' op welk gebied dan ook. Maar Constantijn was niet alleen een uitstekend veldheer, maar ook een geniaal diplomaat en beoordeelde de situatie heel anders. Hij zag de buitengewone solidariteit onder de christenen en hoe zij van alles en nog wat samen deden. Daarom vatte hij het plan op om deze saamhorigheid te gebruiken ten einde de eenheid in zijn rijk te herstellen. Hij draaide politiek gezien 180 graden, maakte het christendom tot een officieel toegestane godsdienst, (naast

de Romeinse staatsgoden) en gaf christenen allerlei privileges. Tijdens het hierboven genoemde concilie, dat door de keizer bijeengeroepen was en niet door de bisschoppen en waar Zijne Majesteit geregeld aanwezig was, schijnt hij de concilievaders bezworen te hebben, dat hij voor God kon knielen, maar niet voor een mens. Dat is volgens Aalders (waarschijnlijk?) de reden dat de bisschoppen voor zijn wensen bezwaken zijn, maar volgens de auteur was dat een grote vergissing. Het christendom verkocht zijn ziel aan het staatsbelang en verloor zijn onafhankelijkheid. Bovendien werd het voordelig om christen te zijn en meldden zich allerlei weinig- en niet-gemotiveerde mensen aan. Destijds was ik van mening dat hiermee het concilie wel een beetje gemakkelijk veroordeeld werd, want in hoeverre was men zich van deze gevaren bewust? En in hoeverre kunnen wij vierde-eeuwers worden zodat we hier een enigszins gefundeerd oordeel kunnen vellen?

Hoe dat ook zij, aan het eind van de jaren zestig werd ik er me langzaam van bewust dat niet alleen mijn geloof als droog zand tussen mijn vingers doorgleed, maar ook dat ik steeds somberder en apathischer werd, ongetwijfeld mede na lezing van dr. Aalders' boek. Ik twijfelde niet alleen aan het bestaan van God, maar ook aan de mogelijkheid tot enige verbetering in de samenleving. De kerkgang gaf ik niet op om geen vragen te krijgen, maar bidden deed ik niet meer. Ik zat duidelijk in een depressie, maar was dat het enige?

Een lichtpuntje in die donkere periode was wel het volgende: Ik heb jarenlang op de school waar ik leraar was een vrij intensief contact gehad met een collega, die psycholoog en godsdienstleraar was. Dat was een modern man en jarenlang heb ik allerlei diepgravende gesprekken met hem gehad over godsdienst, moraal, psychologie en dergelijke. Na een tijdje groeide er een soort vertrouwelijkheid tussen ons en zodoende heb ik op een gegeven moment mijn twijfels en problemen bij

hem op tafel gelegd. Zijn reacties waren aanvankelijk betrokken maar terughoudend. Na verloop van tijd heeft hij me echter twee keer persoonlijk toegesproken. Hij zei dat ik principieel verkeerd bezig was en een onjuist godsbeeld had. Ik zag Hem (God) als een soort boekhouder, die alles noteert en aan het eind afrekening houdt met zijn personeel. Ik was te angstvallig, te veel met mezelf bezig en teveel op echte zekerheid uit. Hij drukte het wat tactischer uit, maar daar kwam het wel op neer. Ik was dus niet zozeer beledigd als wel verbaasd. Alleen dat 'teveel met mezelf bezig', dat stak me, want ik voelde goed, dat dat weleens kon kloppen.

HOOFDSTUK II

HET LEERHUIS

Aan het eind van de jaren tachtig ging ik met de VUT. Ik kreeg toen een heel ander leven en had onder meer de gelegenheid allerlei bijeenkomsten te bezoeken en nieuwe mensen te ontmoeten. Een van die nieuwe kennissen vertelde me over het 'leerhuis'. Dat bleek niet een zaak in lederwaren te zijn, maar een instelling, waar mensen onder leiding van een deskundige de Bijbel lezen, of beter gezegd bestuderen, want er komen bij iedere tekst allerlei commentaren aan de orde die kritisch bestudeerd worden. De bedoeling van deze benadering is, te ontdekken, wat deze tekst voor ons, anno nu, kan betekenen voor ons praktisch handelen. Dit leek mij zo iets nieuws dat het een toch wel vreemde nieuwsgierigheid in me wakker riep die nog toenam naarmate ik er meer over te weten kwam.

Achteraf denk ik dat ik onbewust al een zekere hoop koesterde, dat hier misschien een antwoord op mijn vragen lag. In ieder geval kan ik nu, na zoveel jaren, zeggen dat mijn opvatting over wat geloven inhoudt drastisch is veranderd. Ik zag indertijd geloven als 'het hele pakket aan dogma's en geloofsartikelen zonder meer accepteren' en God als een soort boekhouder die alles op een goudschaaltje weegt en aan het eind van je leven afrekening houdt (zie boven). Toen ik me daarvan bewust werd, en zag hoe Joden daarmee omgaan kwam dat als een enorme bevrijding. Mijn oud-collega had mijn houding volkomen juist ingeschat.

Maar misschien kan ik aan de hand van een paar voorbeelden laten zien hoe het leerhuis in de praktijk werkt en tegelijkertijd een aantal vooroordelen wegnemen die er tegen de Tenach (de naam, die Joden aan hun Bijbel geven) bestaan. Daar is bijv.

de tekst 'oog om oog, tand om tand', die altijd, maar speciaal in onze tijd veel weerstand oproept. Die komt op drie plaatsen voor, in Ex. 21:24, in Lev. 24:20 en in Deut. 19: 21. Om te beginnen worden alle drie de teksten gelezen en in hun groter zinsverband geplaatst en dan blijkt ten eerste uit Lev. 24: 22 dat het hier gaat om rechtspraak en niet om de vraag hoe ik me in mijn privéleven ten opzichte van mijn medemensen moet gedragen. Ten tweede is de grote nadruk op de gelijkheid van de straf aan de schade die is toegebracht niet voor niets, maar heeft te maken met wraakgevoelens, die er kunnen leven bij familieleden, maar evenzeer bij rechters, zeker in een stammenmaatschappij als het oude Israël. Een duidelijk voorbeeld daarvan vinden we in de uitspraken van Lamech, de achter- achter- achterkleinzoon van Kain. (Gen. 4:23): 'Lamech zei tegen zijn vrouwen: 'Ada en Silla, hoor, wat ik zeg. Vrouwen van Lamech, luister naar mij. Wie mij verwondt, sla ik dood, zelfs wie mij maar een striem toebrengt. Kain wordt zevenmaal gewroken, Lamech zevenenzeventig maal.'

We kunnen er dus gerust van uitgaan dat een grote nadruk op het beginsel: de straf moet in een juiste verhouding staan met het misdrijf, geen overbodige luxe was. Of dit wetsartikel in de tijd van Mozes, plm. 1300 v. Chr. ook letterlijk is toegepast, weten we niet. Wat we wel weten, is, dat al vroeg in de geschiedenis, zeg maar tussen 200 en 150 v. Chr., er voor lichamelijk letsel wettelijke compensaties in andere vorm waren vast gesteld. Dat kon zijn in de vorm van een boete of in de vorm van werk (een taakstraf), of nog andere dingen. Dit alles was het werk van de farizeeën, die een veel positievere waardering verdienen dan wij hen op grond van het Nieuwe Testament geneigd zijn te geven. Conclusie: Kennis van de achtergrond en/of de geschiedenis van wat men beoordeelt is van het grootste belang.

Maar goed, tot dit soort conclusies komt een groep niet op een enkele avond en ze worden ook niet in een les of college

gebracht. Eerst worden de diverse teksten in stilte gelezen en krijgt ieder de kans om een eigen reactie te geven. Komt daar niets uit, dan stelt de gespreksleider/ster gerichte vragen en worden er commentaren van deskundigen, oud en modern, naast gelegd. Ook geeft hij/zij op gepaste momenten achtergrondinformatie. Zo ontstaat er een gesprek tussen de leider en een aantal deelnemers en dat leidt ook bij mensen die alleen maar luisteren tot belangrijke 'leermomenten'.

Een voorbeeld van zo'n moment dat me het eerst te binnen schiet is het besef dat ik zo'n verkeerd godsbeeld had. Overigens betroffen de genoemde boekhouders-aspecten van mijn godsbeeld louter de morele en niet de dogmatische kant van mijn geloof. Ik vond heel snel dat ik de dingen niet goed genoeg deed, maar was niet bang om afwijkende opvattingen te hebben.

Dit laatste lag misschien aan mijn opvoeding en misschien heb ik het ook al in de genen gehad, want ik herinner me nog dat ik op de kleuterschool of eerste klas zat en de zuster/juffrouw op zekere dag zei: 'Onze Lieve Heer hield zo veel van ons dat Hij Zijn enige zoon heeft gestuurd om ons te verlossen'. Het staat me nog heel helder voor de geest dat ik daar een heel raar gevoel bij had: niet zozeer een bepaalde, duidelijke gedachte, maar een vaag idee, een vreemd gevoel van: Hier klopt iets niet. Hier is iets heel merkwaardigs aan de hand. Ik maakte mij daar verder nooit zo druk over. Ik had er kennelijk vertrouwen in dat dat later wel duidelijk zou worden.

In dezelfde sfeer lag ook de kreet: 'De Joden hebben God vermoord'. Op de eerste plaats heb ik altijd gevonden, dat de term 'de' Joden hier fout was en ten tweede viel God niet samen met Jezus. Ook had ik al heel jong bezwaar tegen de titel van 'Moeder van God' voor Maria en wel om dezelfde reden. Maar dit alles heeft me nooit een moment van mijn stuk gebracht.

Ik vond mijn hele leven al wel dat er in de kerk het een en ander